

ЗАСОБИ МОВОТВОРЧОСТІ В РОМАНІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА «ЧОТИРИ БРОДИ»

У статті зроблено спробу проаналізувати ідіостиль Михайла Стельмаха з погляду вживання в романі «Чотири броди» розмовних дієслів, діалектизмів та архаїчної лексики. Встановлено, що письменник у даному романі вживає в однаковій кількості як розмовні дієслова дії, так і стану. Акцентовано увагу на дієслівній синонімії та простежено застосування зневажливих, іронічних та фамільярних дієслів. Проаналізовано використання діалектизмів та застарілої лексики у романі Михайла Стельмаха «Чотири броди».

Ключові слова: дієслово, семантичні групи дієслів, розмовні дієслова, дієслівна синонімія, діалектизми, провінціалізми, архаїчна лексика, пряме й переносне значення дієслів, фамільярні дієслова, літературна мова, художній стиль, розмовний стиль.

Літературна мова як форма національної складалася поступово й має кілька джерел. Одним із таких витоків, із якого взято значний запас лексем літературної мови, є усна мова народу. Це найстійкіша частина словника мовця, що живе дуже довго й часто служить основою, на якій створюються новіші слова [2, с. 349].

Зміна статусу народнорозмовної мови пов'язана зі становленням й унормуванням української літературної мови. На початковому етапі розмовна мова була джерелом формування літературної мови української нації. У процесі стилістичної диференціації української літературної мови в її системі виокремився розмовний стиль як один із функціональних різновидів. У структурі художнього твору, залежно від його ідейного змісту, від галузі зображуваної дійсності й творчого методу автора, почали сполучатися і вступати у взаємодію найрізноманітніші стилі літературної мови, а саме

розмовний стиль, а також стиль народнорозмовної мови [3, с. 200]. Письменники досить часто апелювали до тривіального мовлення як одного з основних джерел мовотворчості, і тому багато слів розмовного походження, засвоєних художньою літературою, стали, зрештою, здобутком літературної мови.

Проблема дослідження елементів розмовного стилю в художній літературі постійно перебуває в полі зору мовознавців. Розмовні елементи художньої мови традиційно розглядаються у зв'язку з вивченням індивідуального стилю письменника. Такі українські мовознавці, як І. К. Білодід [1], В. С. Ващенко [2], М. А. Жовтобрюх [7], І. Г. Чередниченко [3], **досліджували** питання входження розмовного стилю в художню літературу. І. Г. Чередниченко зазначав зокрема, що «розмовна народна мова є, по суті, тією стихією, із якої постійно живиться літературна мова і якою користуються письменники, зображуючи реальну дійсність із живими людьми і їхньою живою мовою; тому при розгляді стилістичної структури мови увагу привертають насамперед ті синтаксичні явища розмовної мови, які захоплені течією художньої літератури й виконують у ній певні художньо-стилістичні функції» [3, с. 335]. Серед російських лінгвістів окреслену проблему досліджував В. В. Виноградов [3]. Значна кількість мовознавців зауважує, що письменники послуговуються розмовним стилем у художньому творі для створення певного колориту.

Творчість Михайла Стельмаха є одним із зразків інтеграції розмовного стилю й літературної норми в художньому творі. Мовотворчість письменника позначена наповненням усіма елементами загальнонародної мови без спотворення та втрати при цьому глибокого змісту твору. Поєднання загальнонародного та індивідуального свідчить про досконале занурення майстра слова в народне життя та вивчення живої розмовної мови.

Специфіка використання засобів мовотворчості у творах Михайла Стельмаха в аспекті розмовності не була досить детально досліджена.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності функціонування розмовних дієслів та дієслів-діалектизмів у романі Михайла Стельмаха «Чотири броди».

Мета передбачає реалізацію таких **завдань**: 1. окреслити зміст понять «розмовні дієслова» та «дієслова-діалектизми»; 2. схарактеризувати авторську специфіку у функціонуванні дієслів розмовних та діалектизмів у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха.

Михайло Стельмах був повністю занурений в народне життя, мову якого він майстерно залучав в мовну тканину своїх творів. Розмовні елементи в романі «Чотири броди» не виокремлюються, вони повністю вписуються в канву твору й надають йому значного експресивно-емоційного забарвлення.

Основну увагу в дослідженні звернено на розмовні дієслова в романі «Чотири броди». Як відомо, саме дієслова, «як засіб відтворення динаміки життя» [6, с. 200], найчастіше використовуються в розмовному й художньому мовленні. А. П. Загнітко наголошує на домінантності дієслова над іншими частинами мови: «Іменник і дієслово є ядерними частинами мови через їхню предикативну й аргументну спеціалізованість, навколо них групуються інші частини мови» [9, с. 9]. Зважаючи на синтаксичну роль дієслова, розмаїття його форм і функцій, здатність робити мову цілісною, у системі частин мови воно займає центральне місце.

Дієслово як частина мови позначене великим багатством семантичної структури, складністю системи граматичних форм, багатством лексико-граматичних і граматичних категорій [4, с. 4]. Із семантичного погляду дієслово можна витлумачувати як складну частину мови, адже при його семантичній кваліфікації з'являються певні труднощі, оскільки виокремити семантичні групи дієслів є досить складним завданням. В історії мовознавства проблемою окреслення семантичних груп дієслів займалась значна кількість дослідників: В. М. Русанівський, А. П. Загнітко, І. Р. Вихованець (на матеріалі української мови) та Р. М. Гайсина, Л. О. Новикова (на матеріалі російської мови). Узагальнюючи їхні думки

щодо семантичних властивостей дієслова, робимо висновок про те, що ця частина мови може означати дію як процес, стан як процес [9, с. 179], рух, мислення, поведінку, почуття, фізичний стан, відношення, властивість, якість тощо [5, с. 51]. Погляду щодо дієслова як частини мови, що позначає дію або стан як процес, дотримується А. П. Загнітко. Поняття дії включає семантичні ознаки активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності. Дієслова дії охоплюють лексеми на позначення фізичної та інтелектуальної дії, мовлення, давання, відношення, простору, володіння, належності тощо [9, с. 179]. Дієсловом стану характерна елементарна смислова структура, вони називають приписувані субстанціям ознаки, які лише їм властиві і не виходять за межі суб'єкта. Мовознавець зазначає, що центром дієслів стану є абсолютивні дієслова на позначення фізичного, психічного або фізіологічного станів суб'єкта, поведінки, звучання, буття тощо [9, с. 180].

Якщо спиратися на семантичний поділ дієслова за А. П. Загнітком, а саме на дієслова стану та дії, то розмовні дієслова, що їх використовує Михайло Стельмах у романі «Чотири броди» можна розподілити на:

- дієслова, що означають дію як процес (*бовкнути, витріщатися, вибалушити, приплентатися, гайнути, бухикати, зобиджати, галакати, почоломкатися, насталакати, чимчикувати, торохтіти, просвіщати* тощо);
- дієслова, що означають стан як процес (*накострічитися, наворохобитися, чманіти* тощо).

Як бачимо, письменник вживає як дієслова дії, так і стану. Але такий поділ є досить умовним. Зважаючи на значні дослідження мовознавців, доводиться констатувати, що семантичні класифікації дієслів є чисельними та неоднозначними.

Вищезгадані розмовні дієслівні лексеми, що позначають дії та стани, притаманні людині, а саме *говорити, дивитися, ходити, чванитися, напрацюватися, образати, цілувати* тощо, у романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» реалізують таку синонімічну семантику:

– говорити - Таки боюся сідати в цю душогубку, – і стулив губи: нащо він **бовкнув** таке про човен?... (1, с. 39); – Ти **не галакай**, – скрадливо озирнувся Магазанчик: чи не почув їх хтось із вулиці (1, с. 36). Також письменник послуговується розмовними дієсловами в переносному значенні, які розкривають семантику аналізованого дієслова *говорити*: У нас не полюбляють крепко сурйозних, у нас гості **повинні орудувати язиком**, щоб і якась кумерція, і якась політика була (1, с. 8); Послухав би ці розмови цинік типу Магазанника, **загелготів** би гусаком... (1, с. 4);

– дивитися – Влас Кундрик! Отой, що в магазині крамує?! – зловісно зрадів і **випріщився** на жінку Магазанчик (1, с. 40); І тільки нечупари **випріщувалися** на дівчину... (1, с. 6); Син zarazом вихилив питво, хекнув, **вибалушив** очі на богів... (1, с. 21); – Боїшся, що моє око **попасеться** (перен. зн.) на твоєму личку? (1, с. 12);

– ходити – А ввечері, шукаючи поживи, Семен негадано **приплентав** до хати старого Човняра (1, с. 24); Та несподівано коса наскочила на камінь, а тут іще Ярослав прочув, як у громадянську війну **колобродив** Магазанчик у державній варті його світлості гетьмана Скоропадського (1, с. 31); Чого це ти в присілок **чимчикуєш**? (1, с. 38);

– чванитися – Тоді старий і **накостричився**, наче птах у негоді (1, с. 21);

– обурюватися – Які проценти? – **наворохобився** Магазанчик (1, с. 38);

– бігати – Побула я трохи в присілку, подивилася на щастя своєї сестри, на діток її та й незридними заридала. Тому й **гайнула** до вас (1, с. 29);

– кашляти – А в татарському броді глухо **бухикають** весла: похилі, неначе давнина... (1, с. 3);

– напрацюватися – І вдова **чманіла** в роботі – від рання й до смеркання, від смеркання й до опівнічної години (1, с. 32);

– образжати – Чим я тебе **зобидив**? Своєю любов'ю? (1, с. 37); Їх можна було б викинути руками на лід, але в такий вечір не хотілося **зобиджати** навіть рибу (1, с. 27);

– цілувати – Мирон засміявся, **почоломкався** з Корнієм, поторсав його задубілу на холоді кирею і враз насторожився... (1, с. 30).

Знижену стилістичну оцінку простежено:

– у розмовних зневажливих дієсловах, наприклад: *У хаті про щось без угаву **торохтів** Семен Магазанчик, набивав собі вченістю ціну й набивався на вишняк* (1, с. 7); *А він прийшов з цим викрутнем Магазанчиком, що править податок і **теревенить** несусвітнє* (1, с. 8); – *Став, Оксано, могорич, не скупись, бо знаю, які чари і на виду, і в відерковім барильці! – **пасталакав** присадкуватий, тугим вузлом зав'язаний Магазанчик...* (1, с. 8); ... – *дивлячись, як ти **плюгавиш** усе, іноді й сумніватись починаю: чи ти мій син?* (1, с. 22); – *Дядьку, як вам не соромно таке страмовище **варнякати**?!* (1, с. 37);

– іронічних: – *Зараз «нейтралом» сидіти не можна, бо епоха! – **просвіщав** свою затуркану ним і роботою жінку* (1, с. 18);

– фамільярних: *Нічого не відповів на це Семен, тільки набундючено глипнув на старого і мовчки, наче лантух, **вимівся** з хати...* (1, с. 26).

Підбором синонімів до дієслів на позначення руху, стану, дії тощо Михайло Стельмах яскраво передає внутрішній стан, почуття, настрої персонажів роману й цим викликає у читача відповідне ставлення до зображуваної особи. «Мовна майстерність письменника значною мірою визначається вмінням відібрати з багатства синонімів загальнонародної мови найточніші слова... Михайло Стельмах є одним з тих митців, які вміло... користуються синонімічними засобами української мови...» [8, с. 22].

Поряд із розмовними дієсловами авторський ідіостиль визначають діалектизми та застаріла лексика. М. А. Жовтобрюх послуговується ще терміном **провінціалізми**, до яких відносить слова, уживані в окремих говорах або наріччях і не поширених в мові всього народу [7, с. 74]. У наш час, коли українська літературна мова почала обслуговувати державні потреби українського народу, постало питання про нормалізацію її лексичного складу. Діалектизми стали менше проникати в літературну мову

через її унормованість. Але це зовсім не означає, що говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови. Адже діалектна лексика все ж поповнює функціональні стилі сучасної української мови, і передусім художній стиль. Діалектизми проходять атестацію на життєздатність у мові художньої літератури, а потім стають або не стають надбанням усієї літературної мови [10, с. 26].

Загалом у літературних творах, у яких немає потреби відбивати місцеві розмовні риси, на діалектну лексику не натрапляємо. Вона вживається в художній літературі з метою підсилення реалістичності, забарвлення твору місцевим колоритом [7, с. 74]. Для цього діалектизми вводять у мову дійових осіб, що й спостерігається в мовотворчості роману «Чотири броди». Академік І. К. Білодід наголошував, що до діалектної лексики як засобу мовної характеристики персонажів у післявоєнній українській прозі вдається лише небагато письменників. Причинами цього є дедалі менше значення діалектної лексики в словнику населення, а також той факт, що до неї вдаються письменники, які пов'язують мову своїх героїв із конкретною місцевістю і ставлять собі додаткове мовне завдання, уміння для правильного розв'язання якого має не кожний письменник [1, с. 154].

Діалектизми в романі Михайла Стельмаха є засобом продукування найбільш наближеного до дійсності опису життя людей та характеристики персонажів через їхнє мовлення. Проаналізуємо елементи мовної діяльності персонажа з роману «Чотири броди» Семена Магазанчика. За допомогою діалектизмів Михайло Стельмах оцінює Семена з негативного погляду. Наприклад: – *Тож і навчив мене безрогий, як менжувати грішми...* (1, с. 23); *У селі десь стрепенулася чутка, що Ярослава присочив Семен Магазанчик або, як звали його по-вуличному, Чорт-із-Свічечкою* (1, с. 18). «Словник української мови» [11] пропонує таке трактування розглядуваних діалектизмів: *присочити* – підстерегти, прослідити (Т. 8, с. 30), *менжувати* – баришувати (Т. 4, с. 672). Досить часто письменник послуговується діалектизмом *глипати* – дивитися, поглядати (Т. 2, с. 85): – *Це ж як?* –

занепокоївся Миколка, **глипнув** синьоцвітом на маму, на Володимира й знову на маму (1, с. 33); – Я на неї давно по-добросусідськи оком накидаю, – і так **глипнув** своєю зеленню з піщаником, що дівчина знітилася (1, с. 9); – Ти чого? – незрозуміло **глипнув** на неї Магазанчик (1, с. 111).

Як синоніми до загальноновживаних слів зустрічати, забажати, заглиблювати, двигіти вживаються діалектизми стрічати (стрівати), забаз, глибити, движати: ... і до цієї віри навертав інших, тому й **стрічали** його одні усміхом, другі – шипінням (1, с. 7); **Стрічає** вона його віястим усміхом, проводжає печаллю... (1, с. 6); **Забаз**, щоб перепросив його, а я теж затявся, і тепер у дзвони калатає Милентій, якому ведмідь на вухо наступив (1, с. 30); **Отам** і почну **глибити** свого плуга (1, с. 38); Я про той [капітал], що в науці лежить і **движить** движенієм уперед... (1, с. 16).

У романі Михайла Стельмаха на слова застарілого пласту лексики натрапляємо не так часто, як на діалектизми. Подекуди можна спостерегти лексичні архаїзми, наприклад: *Все їй не було часу, все вона **вививалась** і в жіночій, і в чоловічій роботі, **вививалась**, як у танку...* (1, с. 6) (*вививатися* – розмотуватися, звільнятися від того, що обгортає (Т. 1, с. 363); ... як ти **привертаєш** до себе людей, хай до мене **привернеться** Ярослав... (1, с. 14) (*привертати* – за народними повір'ями – причаровувати до себе (Т. 7, с. 570)). Загалом основні функції діалектизмів та застарілої лексики в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» полягають у відтворенні місцевої обстановки, що допомагає йому глибше розкрити реальні життєві умови, у яких діють його герої. Ці словоформи також характеризують мову персонажів.

Дієслова, будучи семантично й граматично дуже розгалуженою системою своєрідних повнозначних слів, широко вживаються і в прямому, і в переносному значенні [6, с. 201]. Михайло Стельмах сповна використав таку властивість дієслова і залучив до мови свого роману велику кількість дієслів із переносним значенням. Здебільшого такі дієслова у творі характеризують **стан героїв**: ... така за виграшки всяке ділечко переробить, та й красу її не

змило горе, тільки очі **притемнились** (1, с. 32); *Наче коня, **осадив** здиблену душу і клятим насінням гонору засипав той невизначний спалах добра, що ворухнувся в ній* (1, с. 26); **наміри** ... і лебідкою проходила між захланністю тих, що з потом і брудом **греблись** до багатства (1, с. 6); **дії**: Біля татарського броду він зустрівся з дебелим Стахом, **покосував** на його м'язи, що горнятами ворушились на руках (1, с. 38); *Ще зовсім недавно, де не йшла вона, людські очі, немов здивовані зорі, **осявали** її* (1, с. 6); – *Так треба, тату, – щоб **не ятрити** всяких заздренників. Бідність ніколи не розуміє багатства* (1, с. 22).

С. П. Залигін зауважує: «Для одного народна мова, хоча б і сьогоднішня, – то поховання, моці, які хтось і для чогось ще витягує на білий світ, для другого – це мова цілком жива, в усякому разі – сприйнятна, для третього – його власна і єдина творча мова» [12, с. 265]. Михайло Стельмах жив і творив народнорозмовною мовою. Він синтезував лексичні одиниці в єдиному творі, незалежно від їхніх джерел. Послугуючись розмовними дієсловами, діалектизмами, архаїзованою лексикою, значною кількістю дієслів у переносному значенні, письменник зумів створити оригінальний ідіостиль, досяг індивідуалізації своїх персонажів, підсилив виразність мови роману «Чотири броди».

Автор зовсім не претендує на вичерпний аналіз розмовної лексики у форматі роману Михайла Стельмаха «Чотири броди». На подальші студії сподіваються інші романи письменника-подолянина з погляду окреслення в них семантико-функціонального потенціалу слів для позначення дій, процесів та станів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози / І. К. Білодід – К. : «Вид-во Акад. наук укр. РСР», 1955. – 327с.

2. Ващенко В. С. Українська мова / В. С. Ващенко. – Харків : «Вид-во Харків. ордена труд. черв. прапора держ. ун-ту ім. О. М. Горького», 1959. – 349 с.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов // Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К. : «Рад. школа», 1962. – 495с.
4. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний – Львів : «Вища школа», 1981. – 186 с.
5. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р. М. Гайсина. – Саратов, 1981. – 195 с.
6. Дудик П. С. Стилiстика української мови : [Навчальний посiбник] / Дудик П. С. – К. : «Видавничий центр «Академiя», 2005. – 368 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. – К. : «Рад. школа», 1961. – 407 с.
8. Завальнюк І. Я. Дієслівна синоніміка в творчості М. П. Стельмаха (синонімічний ряд *йти-ходити*) / І. Я. Завальнюк, Т. Л. Мазур // Студії української мови. Лексикологія. Граматика. Лінгводидактика : Зб. наук. праць. – Вінниця, 2002. – 187 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
10. Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – №3. – 2007. – С.23-27.
11. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : «Наук. думка», 1970-1980.
12. Штонь Г. М. Романи Михайла Стельмаха / Г. М. Штонь – К. : «Наук. думка», 1985. – 270 с.

Список використаних джерел

1. Стельмах Михайло. Чотири броди : [Роман] / М. Стельмах. – К. : «Дніпро», 1995. – 592 с.

В статье сделана попытка проанализировать идиостиль Михаила Стельмаха с точки зрения употребления в романе «Четыре броды» разговорных глаголов, диалектизмов и устаревшей лексики. Установлено, что писатель в данном романе употребляет в одинаковом количестве как разговорные глаголы действия, так и состояния. Акцентируется внимание на глагольной синонимии и прослежено применение пренебрежительных, иронических и фамильярных глаголов. Проанализировано использование диалектизмов и устаревшей лексики в романе Михаила Стельмаха «Четыре броды».

An attempt to analyse Mykhajlo Stelmakh's idiosyncrasy from point of the use in a novel «Four fords» of colloquial verbs, dialectal vocabulary and out-of-date vocabulary is done in the article. It is set that a writer in this novel uses both the colloquial verbs of action in an identical amount and to the state. Attention is accented on verbal synonymy and application of scornful, ironical and familiar verbs is traced. It is analysed the use of dialectal vocabulary and out-of-date vocabulary in the novel «Four fords» by Mykhajlo Stelmakh.